

РЕЛІГІЙНІ ЗМІНИ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ НАПРИКІНЦІ ХХ СТОЛІТТЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ ТЕОРІЙ СЕКУЛЯРИЗАЦІЇ ТА РЕЛІГІЙНОЇ ЕКОНОМІКИ

У статті здійснено огляд причин та характеру змін у релігійних інститутах суспільств Східної Європи, що відбулися наприкінці ХХ ст. На основі інтеграції евристичного потенціалу теорій секуляризації та релігійної економіки запропоновано концептуальні засади комплексного аналізу трансформацій релігійних інститутів, зокрема типізацію сценаріїв змін, що відбулися та продовжують розгортатися у відповідних суспільствах.

Ключові слова: релігійність суспільств Східної Європи, секуляризація, модернізація, релігійна економіка.

Наприкінці ХХ ст. суспільства Східної Європи пережили масштабні соціальні зрушення, що торкнулись майже всіх соціальних інститутів. Інститут релігії не став винятком. Зміни, що розгорнулись на релігійному полі, були надзвичайно помітними і викликали значну зацікавленість у наукових колах. Зокрема, дослідницьку увагу привертає примітне зростання кількості релігійних організацій та людей, які визначають себе релігійними, що деякими дослідниками оцінюється як явище «релігійного ренесансу» [3, с. 114]. Ці зрушення дають змогу використовувати наявні дані для перевірки ключових теоретичних підходів у галузі соціології релігії на універсальність та можливість застосування в нових контекстних умовах. Осмислення динаміки релігійних змін у Східній Європі з погляду теорії секуляризації потребує уточнень, які дозволяють зберегти евристичний потенціал цієї теорії, попри емпіричні свідчення щодо зростання релігійності в цьому регіоні¹ [13]. З іншого боку, дослідження релігійних змін у Східній Європі сприяли новій теорії релігійної динаміки, що спиралася на теорію раціонального вибору та пропонувала розглядати таку динаміку релігійності крізь призму концепції «релігійної економіки» [6; 7]. Інтенсивна дискусія в наукових колах щодо релігійних змін у пострадянських суспільствах та пояснювальних можливостей домінуючих теорій спровокувала значну кількість

емпіричних досліджень, спрямованих на валідацію пояснювальних можливостей теорій [1; 12]. Науковий доробок останніх двох десятиріч років демонструє, що наявні теоретичні підходи лише до певної міри продуктивні у своїй пояснювальній силі. Відповідно, попри значний доробок в осмисленні релігійної динаміки у світі загалом і в Східній Європі зокрема, понині залишається полемічним питання евристичного потенціалу теорії секуляризації та концепції релігійної економіки, а також можливостей їхнього синтезу в поясненні динаміки релігійних змін у Східній Європі, що становить одну з актуальних проблем галузі соціології релігії. На внесок до вирішення цієї дослідницької проблеми і спрямована ця стаття, метою якої є формулювання можливих засад комплексного розуміння явища релігійних змін у східноєвропейських країнах із завершенням політики державного атеїзму на основі інтеграції вже розроблених підходів теорії секуляризації та раціонального вибору. Для реалізації такої мети потрібно визначити причини змін у релігійних інститутах досліджуваних суспільств; окреслити ключові характеристики, що стають притаманними цим інститутам у нових умовах; розробити типізацію змін у релігійних інститутах східноєвропейських суспільств.

Причини релігійних зрушень у Східній Європі наприкінці ХХ ст.

Звертаючись до основних передумов змін у питанні релігійності, варто наголосити, що за своєю суттю перед падінням комуністичних режимів Східної Європи всі вони більшою чи меншою мірою являли собою абсолютно світські

¹ Основною тезою такого підходу є те, що теорія секуляризації може бути адекватною основою аналізу соціальних процесів, проте вивчення контексту є необхідним, оскільки історичний, культурний та політичний процеси мають непересічний вплив на специфіку розвитку релігійних інститутів і мають враховуватись у рамках порівняльного аналізу. Цей підхід не нівелює значення пояснювальної сили теорії, проте дає змогу робити узагальнення, ґрунтуючись на більш повній картині [13, с. 15–16].

держави, в яких релігійна активність була повністю виключена з публічного простору [7, с. 66]. Проте в країнах Східної Європи, що ввійшли до складу Радянського Союзу або потрапили під його ідеологічний вплив, процеси поступового зменшення ролі інституту релігії у структурі суспільства мали далеко не еволюційний характер, а більшою мірою характер цілеспрямованих та насильницьких змін, що відповідали програмі держави. Радянська влада офіційно заборонила релігію і з метою секуляризації суспільного життя вела сувору репресивну політику щодо релігійної активності в поєднанні із запровадженням масштабної програми з пропаганди атеїзму [7, с. 62]. Варто сказати, що зміни в цих країнах торкнулися не лише інституту релігії, а й усіх інших соціальних інститутів. Масштабні та контрверсійні зміни в політичному, економічному та культурному житті цих країн оцінюються по-різному, проте беззаперечно, що ці зміни мали модернізаційний характер [2]. Інна Мерджанова (Inna Merdjanova), болгарська дослідниця релігійних змін у Східній Європі, у своїх роботах зазначає, що, з позицій теорії секуляризації, тривала секуляризація суспільства разом із масштабними модернізаційними процесами мала б привести до утвердження секуляризації в цих суспільствах навіть після зняття релігійних утисків [11, с. 279]. На перший погляд, реальний розвиток подій виявився поза рамками пояснювальної здатності теорії секуляризації.

Утім, остаточний висновок залежить від того, яку саме інтерпретацію теорії секуляризації ми застосовуємо до пояснення нещодавніх релігійних змін у Східній Європі, що можна продемонструвати на прикладі модернізаційного підходу². Як зазначає М. Б. Гамільтон (Malcolm B. Hamilton), говорячи про процеси секуляризації, ми завжди маємо ставити акцент на тому, що ці процеси характерні власне для суспільств на завершальних етапах модернізації в стабільних індустріалізованих, раціоналізованих, урбанізованих суспільствах першого світу [10]. Стосовно змін, що відбуваються в країнах Східної Європи після розпаду Радянського Союзу, варто звертати увагу на те, що в надзвичайно короткий строк посткомуністичні країни цього регіону перетворюються зі стабільних раціоналізованих, індустріалізованих, урбанізованих країн соціалістичного табору (другого світу) на країни третього світу зі стагнуючою економікою, повним зубожінням населення та розвалом внутрішньої структури суспільства [12, с. 31]. М. Б. Гамільтон у своїй книзі

² Для більш повного розуміння множинності інтерпретацій ключової тези теорії секуляризації див. [14; 5].

«Соціологія релігії: теоретична та порівняльна перспектива» приходиться до думки, що «повернення релігій», до якого так часто апелюють опоненти теорії секуляризації, є поняттям, що хоча й має місце у суспільних процесах сьогодення, проте зовсім не ставить під сумнів теорію секуляризації, а радше є ще одним аргументом на її користь [8]. Спираючись на більш детальний аналіз подій у Східній Європі, можемо стверджувати, що соціальна та економічна криза, а також значна втрата багатьох модернізаційних здобутків посткомуністичних суспільств у перші роки кризи³, з погляду теорії секуляризації, спровокувала надзвичайний ріст релігійності в досліджуваному регіоні наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. [12, с. 29].

Крім з'ясування причин звернення до релігії в розглянутий період, варто також розуміти причини розвитку релігійних організацій та умови, в які вони потрапили після падіння радянської системи, що дасть змогу більш повно зрозуміти характер інституту релігії в посткомуністичних суспільствах. Для оцінки розвитку релігійних організацій варто перемістити кут спостереження від афективної складової релігії на інструментальну, що найбільш вдало проводиться в рамках теорії раціонального вибору. Основним завданням теоретичного розгляду стає не стільки пояснення того, яким чином модернізація впливає на релігійність, а того, як в умовах релігійного плюралізму організації досягають свого становища в суспільстві. Розгляд цього питання відштовхується від вимог, що постають перед релігійними організаціями в нових умовах, і від того, наскільки вдало вони реагують на них. Запропонована концепція розглядає релігійну ситуацію в суспільстві через поняття релігійної економіки, яке визначають як процеси, що включають у себе будь-яку релігійну активність релігійних організацій, що спирається на послідовників з метою розширення їх кола та відмежування від культурного впливу інших релігійних спільнот, представлених на цьому ринку [6, с. 100].

³ На теренах Радянського Союзу здійснювався масштабний та довготривалий проект модернізації згори донизу, що включав у себе перебудову економіки (індустріалізація) і суспільного життя (бюрократизація) та розвиток науки (раціоналізація). У цілому проект можна оцінити як успішний, оскільки програма стабільно функціонувала до середини 70-х років ХХ ст. та була конкурентною до західних суспільств. Період розпаду Радянського Союзу збігся з кризою самої системи на всіх рівнях, а розірвання управлінських та економічних зв'язків разом із переходом на нову систему економічних відносин (від командної до ринкової) підірвало інституційну основу модернізаційної програми «згори донизу» та знівелювало велику частину її здобутків [15].

Спираючись на поняття релігійної економіки, теорія раціонального вибору основними вихідними аспектами змін на релігійній арені визначає не стільки макроструктурні, скільки внутрішні зміни релігійно-ідеологічного ринку. Усі ці зміни виникають з крахом Радянського Союзу і концентруються навколо таких явищ, як втрата релігійним атеїзмом позиції основного конкурента релігії, зникнення релігійних заборон та відкриття кордонів, – усе це дало поштовх відродженню релігійності відразу в декількох напрямках [6, с. 65–68]:

- відкриття можливостей для відродження традиційних релігійних віровчень;
- можливість для входження нових гравців на ринок релігії посткомуністичного простору як через значну ослабленість колишніх релігійних монополій, так і через можливість місіонерського експорту релігійних віровчень через більш відкриті кордони;
- поява нової незаповненої ніші в переконаннях людей, яку звільнив науковий атеїзм, оскільки він, по-перше, втратив державну підтримку, а по-друге, в очах багатьох людей був дискредитований як невід’ємна частка режиму, що втратив свою легітимність.

Отже, події, що передували релігійному відродженню в посткомуністичних суспільствах, не лише уможливили зростання кількості релігійних людей, а й створили нові умови ринку релігійності, що відрізнялися від дорадянської епохи вищим рівнем релігійного плюралізму.

Об’єднання наведених підходів, що розглядають релігійне відродження з двох боків: як реакцію суспільства на макроструктурні зміни з розпадом Радянського Союзу та переживання глибокої структурної кризи цими суспільствами (модернізаційний підхід) та як наслідок змін релігійно-ідеологічного внутрішнього ринку країн регіону в період зняття релігійних заборон та боротьби за незалежність – дає змогу запропонувати більш повну картину причин бурхливого росту релігійності в посткомуністичних країнах Східної Європи. Таким чином, з одного боку, послаблення релігійних утисків та масштабні зміни, що відбулись на ринку релігійності та ідеологій за 80 років панування Радянського Союзу на цих теренах, створили умови для розвитку ринку релігійності зовсім на нових вихідних засадах, а з другого боку, макроструктурні зміни та економічно-соціальна криза, що охопила цей регіон у перші роки після розпаду Радянського Союзу, розширили цільову аудиторію релігійних організацій.

Ключові характеристики інститутів релігії в нових умовах

Виокремивши ключові причини змін – можливість організацій діяти в нових умовах та наявність аудиторії до залучення в організацію, а також переведення інституціональної складової релігійності в публічний простір, – ми, проте, не можемо сказати про єдиний характер процесів розвитку релігійних структур для всіх країн регіону. Адже процеси релігійного відродження відбувались у різноманітних умовах і мали різний соціокультурний контекст та історичні передумови.

Тому для більш глибокого розуміння характеру та факторів релігійного відродження варто спинитись на історичних передумовах цього явища. Пол Фрос (Paul Froese) у своєму вступі до аналізу змін релігійності після завершення радянської епохи характеризує передісторію релігійних змін [7]. До 1917 р. більшість релігій у країнах майбутнього Радянського Союзу мали статус міцних релігійних монополій, які вдало пригнічували будь-яку релігійну конкуренцію і могли покладатись у своєму розвитку на державну підтримку. Проте стабільна позиція релігійних монополій докорінно змінилася після революції 1917 р. Не вдаючись у причини таких дій (що одночасно мали і політичний, і ідеологічний, і культурний характер), ми можемо констатувати, що комуністична влада здійснила грандіозний наступ одночасно на права та свободи релігійних організацій та на релігійність самого населення. Усі ці заходи концентрувались навколо таких проявів:

- активність усіх основних релігійних груп та організацій було жорстко обмежено та взято під постійний державний контроль;
- політика спрямована на поширення та виховання населення в дусі наукового атеїзму;
- спроба підміни релігійних ритуалів та церемоній світськими заходами;
- політика спрямована на переселення різних національних груп у віддалені регіони країни, що призвело до культурного змішання [7, с. 65–67].

Таким чином, релігії, що посідали монополістичне становище, поступово втратили його за рахунок збільшення невіруючих людей та зміни релігійних уподобань у традиційному регіоні їх поширення. Наслідками такої політики стало те, що вже через 50 років радянського режиму близько половини населення (47 %) вважали себе атеїстами або нерелігійними [7, с. 63].

У ході всіх цих подій релігійні організації втратили значну частину своїх послідовників. Крім того, науковий атеїзм привніс дещо нове на

релігійну сцену країн, що входили до складу Радянського Союзу, – відкрив безпрецедентні можливості для релігійної конкуренції. Після краху комуністичної ідеології та наукового атеїзму як її складової утворилася культурно-ідеологічна ніша, у заповненні якої змогли конкурувати різні релігійні організації [3, с. 117].

Спиняючись більш детально на цих особливостях, на основі робіт Пола Фроса (Paul Froese) та Мері Гаутієр (Mary L. Gautier) можна виділити такі основні фактори, що впливали на розгортання різних сценаріїв формування нових релігійних інституцій:

- кількість та характер релігійних організацій, що були традиційними для суспільств до початку радянської епохи;
- стосунки між конфесіями та радянською владою і, відповідно, їхнє становище на завершальному етапі існування комуністичних суспільств;
- умови, за яких держави виходили з-під радянського впливу;
- державна політика посткомуністичних держав у релігійній сфері.

У випадках, коли традиційно домінуючі релігійні організації на початку періоду скасування релігійних заборон звертаються до певних форм співпраці з державними інститутами, досягаючи встановлення регулювання діяльності для нових релігійних течій чи визнання свого статусу як частини культурної ідентичності на національному рівні, ми спостерігаємо **відродження традиційної релігійної монополії як домінуючої деномінації завдяки державній підтримці**. Болгарія, Росія, Словаччина та Україна – це країни, для яких найбільшою мірою характерний представлений тип релігійного відродження.

Група країн, виділених як такі, що в них відбулася перемога традиційних монополій завдяки співпраці з державою, насправді не є однорідною, має внутрішньогрупові відмінності як на рівні конкурентного середовища ринку, так і в загальному рівні афіліації населення. Проте релігійність у цих країнах може більшою мірою характеризуватись як декларована та відображає прийняття релігійності як нормальної практики чи частини нововідвойованої національної ідентичності [4, с. 5].

Випадки, коли домінуючій релігійній організації вдалося залучити до своїх лав значну частку населення без будь-яких явних обмежень релігійної конкуренції, ми можемо описати як **відродження традиційної релігійної монополії як домінуючої деномінації завдяки здобуттю конкурентних переваг на релігійному ринку**;

що яскраво проявилось в Польщі та Словенії. У цих, що характерно, католицьких країнах церква намагалась здійснювати супротив радянської експансії на культуру суспільств, в яких вона мала значну підтримку, що перетворило її на символ національної єдності та ідентичності ще за часів комуністичного впливу і дало можливість зберегти це становище зі здобуттям незалежності цих країн [8, с. 484–485].

Основною рисою країн цієї групи є надзвичайно висока монополізованість ринку, за якої понад 80 % населення відносять себе до одного релігійного напрямку чи навіть є послідовниками однієї релігійної організації.

Третім характерним патерном у Східній Європі є **підвищення рівня релігійності без відродження традиційної релігійної монополії як домінуючої деномінації**.

Для цього типу релігійного відродження прикметно те, що традиційні релігійні віровчення не змогли скористатись жодною з уже проілюстрованих можливостей перемог у конкурентній боротьбі. Важливою умовою такої ситуації стало те, що для цих країн традиційно не є характерною одна домінуюча релігійна спільнота, або ж їхній конфесійний склад істотно змінився через політику переселення за часів Радянського Союзу (Латвія, Східна Німеччина, Угорщина та Чехія). Тобто релігійна приналежність населення розподілялась між декількома домінуючими конфесіями, а отже, жодна з релігійних організацій самостійно не могла здійснити прорив до релігійного відродження, що міг би дискредитувати атеїзм в очах значної частки населення. Для цих суспільств відродження релігійності найбільшою мірою відмічається як помітне через самовизначення населення [9].

Висновки

Об'єднання різноманітних теоретичних підходів для аналізу основних факторів релігійного відродження в пострадянських країнах Східної Європи дало змогу визначити, що причина такого розвитку криється не лише у знятті релігійних заборон та певним чином відкритті ринку релігійності в цьому регіоні, а й у тому, що зазначені країни переживають масштабну кризу всіх інститутів суспільства та втрату значних здобутків модернізаційних процесів попередніх років. Крім того, сам «знов віднайдений» ринок релігійності в цих країнах характеризується зовсім новими, більш конкурентними умовами, відмінними як від радянського, так і дорадянського періоду.

На базі такої більш цілісної картини загальних чинників розвитку релігійного відродження важливою є також зауважена різними дослідниками наявність більш специфічних факторів у розвитку ринку релігійності в країнах регіону. Причина наявності особливих характеристик релігійного відродження в різних країнах регіону в основному ґрунтується на відносинах релігійних організацій з владними інститутами, що склались на основі специфічних історичних умов розвитку релігійності в країні в дорадянський період, та умов виходу країн з-під комуністичного впливу наприкінці ХХ ст. Ці причини дають змогу згрупувати специфічні сценарії розвитку відродження в три найбільш узагальнювальні типи, а саме:

- відродження традиційної релігійної монополії як домінантної деномінації завдяки державній підтримці;

- відродження традиційної релігійної монополії як домінантної деномінації завдяки здобуттю конкурентних переваг на релігійному ринку;

- підвищення рівня релігійності без відродження традиційної релігійної монополії як домінантної деномінації.

Запропонований підхід потребує деталізації та верифікації в наступних дослідженнях із застосуванням релевантних емпіричних даних міжнародних опитувань громадської думки й історичних матеріалів.

Список літератури

1. Богданова О. Рівень та специфіка релігійності європейських суспільств: чи все ще має шанси на справдження теорія секуляризації? / Олена Богданова // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право : зб. наук. пр. – К. : ІВЦ «Політехніка», 2014. – № 1 (21). – С. 31–48.
2. Кутуєв П. Соціологічні теорії модернізації у 50–60-х роках ХХ століття / Павло Кутуєв. – К. : Сталь, 2007. – 390 с.
3. Рязанова Л. Релігійний ренесанс: спроба соціологічної діагностики / Людмила Рязанова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 114–125.
4. Bogomilova N. Reflections on the Contemporary Religious “Revival” Religion, Secularization, Globalization / Nonka Bogomilova // Occasional Papers on Religion in Eastern Europe. – 2004. – Vol. 24, № 4. – P. 1–10.
5. Bruce S. Secularization: In Defense of an Unfashionable Theory / Steve Bruce. – Oxford : Oxford University Press. – 2011. – 256 p.
6. Finke R. The Dynamics of Religious Economies / Roger Finke, Rodney Stark // Handbook of the Sociology of Religion // ed. by M. Dillon. – Cambridge : Cambridge University Press, 2003. – P. 96–110.
7. Froese P. After atheism: an analysis of religious monopolies in the post-communist world / Paul Froese // Sociology of Religion. – 2004. – Spring. – P. 57–75.
8. Froese P. Replete and Desolate Markets: Poland, East Germany, and the New Religious Paradigm / Paul Froese, Steven Pfaff // Social Forces. – 2001. – Vol. 80, № 2. – P. 481–507.
9. Gautier M. L. Church Attendance and Religious Belief in Postcommunist Societies / Mary L. Gautier // Journal for the Scientific Study of Religion. – 1997. – Vol. 36, № 2. – P. 289–296.
10. Hamilton M. B. The sociology of religion: theoretical and comparative perspectives / Malcolm B. Hamilton. – 2nd ed. – MPG Books LTD, 2001. – P. 185–214.
11. Merdjanova I. Religious Liberty, New Religious Movements and Traditional Christian Churches in Eastern Europe / Inna Merdjanova // Religion, State & Society. – 2001. – Vol. 29, № 4. – P. 225–304.
12. Müller O. Secularization, Individualization, or (Re)vitalization? The State and Development of Churchliness and Religiosity in Post-Communist Central and Eastern Europe / Olaf Müller // Religion and Society in Central and Eastern Europe. – 2011. – № 4 (1). – P. 21–37.
13. Pickel G. Contextual secularization. Theoretical thoughts and empirical implications / Gert Pickel // Religion and society in Central and Eastern Europe. – 2011. – № 4 (1). – P. 3–20.
14. Stark R. Secularization, R.I.P. / Rodney Stark // Sociology of Religion. – 1999. – Vol. 60, № 3. – P. 249–273.
15. Yakovlev A. Russian modernization: Between the need for new players and the fear of losing control of rent sources / Andrei Yakovlev // Journal of Eurasian Studies. – 2014. – Vol. 5, Is. 1. – P. 10–20.

I. Bovgyria

RELIGIOUS CHANGES IN EASTERN EUROPE AT THE END OF THE 20TH CENTURY THROUGH THE LENSES OF SECULARIZATION AND RELIGIOUS ECONOMY THEORIES

This article explores causes and characteristics of the changes in religious institutions of Eastern European societies that happened at the end of the 20th century. Integrating the heuristic potential of secularization and religious economy theories, it offers a conceptual framework for a comprehensive analysis of transformations in religious institutions, including a typology for scenarios of change that have been unfolding in respective societies.

Keywords: religion in Eastern Europe, secularization, modernization, religious economy.

Матеріал надійшов 15.04.2015